অধ্যায় ২ ঃ পাণিনি ব্যাকৰণ সম্প্রদায় —এটি আলোচনা

অধ্যায় গাঁথনি

২.১ উদ্দেশ্য
২.২ পৰিচয়
২.৩ ত্রিমুনি ব্যাকৰণ
২.৪ পাণিনি আৰু অষ্টাধ্যায়ী
২.৫ কাত্যায়ন আৰু বার্ত্তিক
২.৬ পতঞ্জলি আৰু মহাভাষ্য
২.৭ পাণিনি সম্প্রদায়ৰ বিভিন্ন ব্যাকৰণ
২.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
২.৯ অধিক জানিবলৈ
২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান
২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

২.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- পাণিনি সম্প্রদায়ৰ কথা বিতংকৈ জানিব পাৰিব
- ত্রিমুনি ব্যাকৰণ বুলি ক'লে কি বুজায় সেই বিষয়ে অবগত হ'ব
- পাণিনিৰ জীৱন তথা অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ লগত পৰিচিত হ'ব
- কাত্যায়ন আৰু তেওঁৰ বার্ত্তিকসমূহৰ বিষয়ে জানিব
- পতঞ্জলি আৰু মহাভাষ্যৰ বিষয়ে বিস্তৃত ধাৰণা পাব
- ত্রিমুনিৰ উপৰিও পাণিনি সম্প্রদায়ৰ আন আন ব্যাকৰণ তথা বৈয়াকৰণৰ বিষয়ে অবগত হ'ব।

২.২ পৰিচয়

আপুনি ইতিমধ্যে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়ে এটা ধাৰণা লাভ কৰিছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রখনত যে পাণিনীয় সম্প্রদায় আৰু অপাণিনীয় সম্প্রদায় —এই দুটা মূল ধাৰা আছে সেই বিষয়েও জানিব পাৰিছে। প্রকৃততে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ মূলত আছে পাণিনি আৰু তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী। সূত্রকাৰ পাণিনিৰ ব্যাকৰণখন ভালকৈ জনাৰ বাবে প্রয়োজন কাত্যায়নৰ বার্ত্তিক আৰু পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যৰ জ্ঞান। সেই কাৰণে পাণিনি-কাত্যায়ন পতঞ্জলিক লৈহে পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ আৰম্ভণি হয়। পৰৱর্তী সময়ত কিছু বৈয়াকৰণে পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ পৰা অলপ আতৰি আহি ব্যাকৰণ

ৰচনা কৰে আৰু তেওঁলোকক অপাণিনীয় সম্প্রদায়ত অন্তর্ভুক্ত হয়। ইফালে বহু সংখ্যক পৰৱর্তী বৈয়াকৰণে পাণিনি-কাত্যায়ন পতঞ্জলিয়ে সৃষ্টি কৰা ব্যাকৰণৰ পথত আগবাঢ়ি যায় আৰু তেওঁলোকে নিজস্ব ব্যাকৰণ সৃষ্টিৰে পাণিনীয় সম্প্রদায়ক চহকী কৰি তোলে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ কথা জানিবলৈ হ'লে পাণিনি সম্প্রদায়ক ঘাইকৈ জানিবই লাগে। কাৰণ অপাণিনীয় সম্প্রদায় অধ্যয়ন কৰোতেও পাণিনি ব্যাকৰণৰ জ্ঞান থকাটো আৱশ্যক। গতিকে পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ বিষয়ে বিতংকৈ জনাৰ বাবেই এই অধ্যায়টোৰ অবতাৰণা কৰা হৈছে। পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণৰ অধ্যয়নে পৰৱর্তী পর্যায়ত সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ পাঠ বুজাত আপোনাৰ সহায় হ'ব। তদুপৰি কেনেদৰে পাণিনি সূত্রবোৰ বার্ত্তিক আৰু ভাষ্যৰ মাজেদি গৈ সম্পূর্ণ ৰূপত অর্থ প্রকাশ কৰিছে সেই বিষয়ে জানিব পাৰিলে সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ কথা সহজেই বোধগম্য হ'ব। এইবোৰ কথা আগত ৰাখি বর্তমান অধ্যায়টোক সংযুক্ত কৰা হৈছে।

২.৩ ত্রিমুণি ব্যাকৰণ

ত্রিমুনি পদটোৱে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ তিনিজন আদি পুৰুষ পাণিনি, কাত্যায়ন বা ৰৰৰুচি আৰু পতঞ্জলিক বুজায়।

সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়টোত অতি পৰিচিত শব্দটো হ'ল **ত্রিমুনি** ব্যাকৰণ। ত্রিমুনি পদটোৱে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ তিনিজন আদি পুৰুষক সূচায়। তেওঁলোক হ'ল পাণিনি, কাত্যায়ন বা ৰৰৰুচি আৰু পতঞ্জলি। এই পৰম্পৰাত পাণিনিৰ নামটো জনাজাত হৈছে সূত্রকাৰ হিচাপে। কাৰণ তেওঁ প্রায় চাৰি হাজাৰমান সূত্রেৰে ৰচনা কৰিছে তেওঁৰ কালজয়ী গ্রন্থ অষ্টাধ্যায়ী। উক্ত পৰম্পৰাত দ্বিতীয় স্থানত আছে কাত্যায়ন বা ৰৰৰুচি। যদিও কাত্যায়ন বা ৰৰৰুচিয়ে ৰচনা কৰা কোনো স্বতন্ত্র গ্রন্থ পোৱা নাযায় কিন্তু পৰৱর্তী সময়ত বিশেষকৈ পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত যুগুত কৰা বার্ত্তিকসমূহৰ ভিত্তিত কাত্যায়নৰ ব্যাকৰণ সমৃদ্ধিৰ কথা অনুমান কৰিব পাৰি। কাত্যায়নৰ বার্ত্তিকসমূহে পাণিনিৰ সূত্রসমূহক বহুখিনি সহজ কৰি তুলিলে। ত্রিমুনি পৰম্পৰাৰ অন্তিমজন পুৰুষ হ'ল পতঞ্জলি। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যখনৰ জৰিয়তে প্রকৃততে পাণিনিৰ সূত্রসমূহে বহুক্ষেত্রত সম্পূর্ণতা লাভ কৰে।

যদিও পাণিনিৰ সূত্রসমূহ সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এক উল্লেখনীয় সম্পদ আৰু ইয়াৰ মাজেদি সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য, নিয়ম আদি নির্দ্ধাৰিত হৈছে কিন্তু সূত্র, বার্ত্তিক আৰু ভাষ্যৰ লক্ষণসমূহ আলোচনা কৰিলেই এই কথাটো স্পষ্ট হৈ পৰে যে প্রকৃততে বার্ত্তিক আৰু ভাষ্যৰ মাজেদি গৈহে সূত্র এটাই সম্পূর্ণ ৰূপ লয় আৰু সর্বসাধাৰণৰ বাবে সহজে বোধগম্য হয়। আপোনাৰ সুবিধাৰ বাবে এইখিনিতে সূত্র, বার্ত্তিক আৰু ভাষ্যৰ লক্ষণ আলোচনা কৰা হ'ল।

সূত্র ঃ সূত্রৰ লক্ষণ নির্ধাৰণ কৰি পণ্ডিতসকলে কৈছে—

স্বল্পাক্ষৰমসন্দিগ্ধং সাৰবদ্ বিশ্বতোমুখম্।
অস্তোভমনবদ্যঞ্চ সূত্রং সূত্রবিদো বিদুঃ।।

অর্থাৎ যিটো অলপসংখ্যক আখৰ সমন্বিত, সাৰযুক্ত, বহুকথা বুজাব পাৰে, দোষৰহিত আৰু অসাধাৰণ, সেইটোকে সূত্রবিদসকলে সূত্র বুলি আখ্যা দিয়ে।

মীমাংসকসকলৰ মতে সূত্রৰ লক্ষণ হ'ল—

লঘূনি সূচিতার্থানি স্বল্পাক্ষৰপদানি চ।
সর্বতঃ সাৰভূতানি সূত্রান্যাহুর্মনীষিণঃ।।

অর্থাৎ, যিটো লঘু উপায়েৰে অর্থ জ্ঞাপন কৰিব পাৰি, স্বল্প আখৰ বা পদ যুক্ত হয়, সকলো দিশতেই সাৰৰূপে থাকে সেইটোকে মনীষিসকলে সূত্র বুলি কয়।

এই দুই লক্ষণ বাক্যৰ পৰা জনা গ'ল যে সূত্রবোৰ সাধাৰণতে কম আখৰযুক্ত স্বল্পপদ সমন্বিত হয় আৰু সেইবোৰেৰে বহু কথা বুজোৱা হয়। প্রাচীন ভাৰতত গ্রন্থ ৰচনাৰ ক্ষেত্রত সূত্রৰীতি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সেই কাৰণে প্রায় সকলো ধৰণৰ শাস্ত্রৰেই প্রাচীনতম পুথিখন সূত্র মাধ্যমত ৰচিত হোৱা দেখা যায়। যেনে— ব্রহ্মসূত্র, ন্যায়সূত্র, অষ্টাধ্যায়ী, সাংখ্যসূত্র আদি। সূত্রৰ উদাহৰণ হিচাপে আমি অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ প্রথম সূত্রটোক গ্রহণ কৰিব পাৰো। সূত্রটো হ'ল বৃদ্ধিৰাদৈচ্ বৃদ্ধি আৎ-ঐচ্ —মাত্র এই তিনিটা পদেৰে উক্ত সূত্রটোৱে ব্যাকৰণবিধিৰ অতি গুৰুত্বপূর্ণ সংজ্ঞা এটাৰ উপস্থাপনা কৰিছে।

বার্ত্তিক ঃ পণ্ডিতসকলে বার্ত্তিকৰ লক্ষণ এইদৰে দাঙি ধৰিছে—

উক্তানুক্তদুৰুক্তানাং চিন্তা যত্র প্রৱর্ততে।
তৎ গ্রন্থং বার্ত্তিকং প্রাহুৰ্বার্ত্তিকজ্ঞা মনীষিনঃ।।

অর্থাৎ সূত্রত উক্ত বা কথিত, অনুক্ত বা অকথিত আৰু দুৰুক্ত বা কঠিনৰূপত প্রকাশিত অংশৰ আলোচনা যি গ্রন্থত কৰা হয় সেই গ্রন্থক বার্ত্তিক গ্রন্থ আৰু সেই ধৰণৰ বাক্যকেই বার্ত্তিক বুলি অভিহিত কৰা হয়। প্রকৃততে বার্ত্তিকসমূহে সূত্রত থকা শূন্যস্থানসমূহ পূর্ণ কৰি দিয়ে। সেই কাৰণে বার্ত্তিকৰ মাজেদি এটা সূত্রৰ বিষয়ে বহু কথা জনা যায়। আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে পাণিনিৰ সূত্রৰ ওপৰত কাত্যায়ন ৰৰুচিয়ে বার্ত্তিক ৰচনা কৰিছে। বহু ক্ষেত্রতেই এই বার্ত্তিকসমূহে নির্দিষ্ট সূত্রত নথকা বা ভালদৰে প্রকাশ নোপোৱা বহু কথাই ব্যক্ত কৰিছে। সেই কাৰণে বার্ত্তিক সম্বন্ধে **বিষ্ণুধর্ম্মোত্তৰত** কোৱা হৈছে—

বিষ্ণুধর্ম্মোত্তৰ ঃ এখন উপ-পুৰাণ।

প্রয়োজনং সংশয়নির্ণয়ৌ চ ব্যাখ্যাবিশেষো গুৰুলাঘবং চ।
কৃতব্যুদাসোকৃতশাসনং চ স বার্ত্তিকো ধর্মগুনো২ষ্টকশ্চ।।

ভাষ্য ঃ ভাষ্যৰ লক্ষণ প্রসঙ্গত কোৱা হৈছে—

সূত্রার্থো বর্ণ্যতে যত্র বাক্যৈঃ সূত্রানুসাৰিভিঃ।
স্বপদানি চ বর্ণ্যন্তে ভাষ্যং ভাষ্যবিদো বিদুঃ।।

পদমঞ্জুৰী হ'ল হৰদত্তই 'কালিকা'ৰ ওপৰত লিখা ভাষ্য।

অর্থাৎ য'ত সূত্রানুসৰি বাক্যেৰে সূত্রৰ অর্থ বর্ণিত হয় আৰু লগতে স্বাধীনভাৰে পদসংযোগ কৰি অর্থ বিশ্লেষণ কৰা হয়, সেই গ্রন্থক ভাষ্য বুলি কোৱা হয়। **পদমঞ্জুৰী**ৰ আৰম্ভণিতে হৰদত্তই কৈছে— আক্ষেপসমাধানপৰো গ্রন্থো ভাষ্যম্। আক্ষেপ শব্দৰ অর্থ হল জিজ্ঞাসা সমস্যা বা প্রশ্ন। গতিকে যি গ্রন্থত জিজ্ঞাসা বা প্রশ্ন কৰি সেইবোৰৰ সমাধান নির্ধাৰণ কৰা হয়, সেই গ্রন্থকেই ভাষ্য বুলি কোৱা হয়। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ ক্ষেত্রত পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যই প্রধান স্থান অধিকাৰ কৰি আছে। কাৰণ ভাষ্যৰ মাজেদি পতঞ্জলিয়ে পাণিনি ৰচিত সূত্রসমূহত থকা পদবোৰৰ বিষয়ে বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়াইছে আৰু ঠায়ে ঠায়ে নিজৰ অভিমত ব্যক্ত কৰাৰ বাবে নতুন পদ বা

বাক্যৰ সংযোজন ঘটাইছে। ফলস্বৰূপে পাণিনিৰ অল্পাক্ষৰি সূত্রসমূহ পতঞ্জলিৰ বাক্য বা আলোচনাৰ যোগেদিহে যেন সম্পূর্ণ হৈ উঠিছে।

এইদৰে সূত্র ৰচনা কৰি পাণিনি হ'ল সূত্রকাৰ, বার্ত্তিক ৰচনাৰ মাধ্যমত বৰৰুচি কাত্যায়ন হ'ল বার্ত্তিককাৰ আৰু ভাষ্য ৰচনা কৰি পতঞ্জলি হ'ল ভাষ্যকাৰ। সূত্রকাৰ পাণিনি, বার্ত্তিককাৰ কাত্যায়ন আৰু মহাভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিয়ে নিজৰ নিজৰ অভিমতেৰে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ বিষয়ে এটা বিশেষ দিশ উন্মোচন কৰিছে। সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এই তিনিগৰাকী ঋষিতুল্য পণ্ডিতৰ কৃতিত্বক সন্মিলিত ৰূপত অনুসৰণ কৰি কোৱা হয় 'ত্রিমুনিব্যাকৰণ'। প্রকৃততে এই তিনিগৰাকী প্রাতঃস্মৰণীয় বৈয়াকৰণৰ আলোচনাৰ সংঘবদ্ধ ৰূপেই হ'ল পাণিনিব্যাকৰণৰ বিস্তৃত পৰিসৰ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ ত্রিমুনি শব্দটোৰ অর্থ কি ?

.....

প্রশ্ন নং ২ ঃ সূত্রপদৰ লক্ষণ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

প্রশ্ন নং ৩ ঃ বার্ত্তিক পদেৰে কি বুজোৱা হয় ?

.....

প্রশ্ন নং ৪ ঃ ভাষ্য শব্দৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰক।

.....

২.৪ পাণিনি আৰু অষ্টাধ্যায়ী

আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে সূত্রকাৰ পাণিনিয়ে অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ জৰিয়তে পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ পুৰোধা ব্যক্তি হিচাপে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জগতখনত প্রতিষ্ঠা লাভ কৰিছে। কিন্তু অত্যন্ত দুখৰ কথা হ'ল যে মহামুনি পাণিনিৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ বিষয়ে খুব বেচি কথা জনানাযায়। কিছুমান অনুমানভিত্তিক মতামত আৰু কিংবদন্তীৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰি পাণিনিৰ বিষয়ে কিছু কথা আগবঢ়োৱা হয়। অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখনৰ বিষয়ে নাজানিলে প্রকৃততে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ জ্ঞান আধৰুৱা হৈ থাকে। সেইখিনি কথা মনত ৰাখি এই অধ্যায়ত পাণিনি আৰু অষ্টাধ্যায়ীৰ বিষয়ে এটি বিশদ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল। পাকিস্তানৰ অন্তর্গত পেছোৱাৰ জিলাৰ ওহিন্দ নগৰৰ পৰা পূর্বোত্তৰ দিশত প্রায় চাৰি মাইল দূৰৈত অৱস্থিত শলাতুৰ নামৰ গাঁৱত পাণিনিৰ বাসস্থান আছিল বুলি অনুমান কৰা হয়। শলাতুৰ গাঁৱৰ বাসিন্দা হোৱা কাৰণে পাণিনিক 'শালাতুৰীয়' বুলিও অভিহিত কৰা হয়। অনুমান কৰা হয় যে পাণিনিৰ সময়ত এই অঞ্চলখিনিক গান্ধাৰ বুলি কোৱা হৈছিল। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে পাণিনিৰ প্রকৃত নাম আছিল আহিক আৰু পাণিনি পদটোৱে গোত্রক বুজোৱা সম্ভাৱনাও প্রবল। পাণিনিৰ পিতাৰ নাম আছিল শলঙ্ক আৰু মাকৰ নাম আছিল দাক্ষী। পাণিনিৰ মাকৰ দেউতাকৰ

নাম আছিল দক্ষ, মোমায়েক আছিল দাক্ষী আৰু মোমায়েকৰ ল'ৰা আছিল দাক্ষায়ন। কিছুমান পণ্ডিতে দাক্ষায়ন বুলি ক'লে ব্যাড়িকেই বুজায়। যিহেতু প্রাচীন কালত পিতৃ পৰিচয় বা মাতৃ পৰিচয়ৰ মাধ্যমত মানুহক চিনাকি কৰাই দিয়াৰ প্রথা ভাৰতত প্রচলিত আছিল সেই কাৰণে পাণিনিক শলঙ্কৰ পুত্র হিচাপে শালঙ্কি, দাক্ষীৰ পুত্র হিচাপে দাক্ষেয় বুলিও অভিহিত কৰা হৈছিল।

পাণিনিৰ সময় লৈ পণ্ডিতসকলৰ মাজত যথেষ্ট বিতর্ক হোৱা দেখা যায়। যিহেতুকে এই বিষয়ে তথ্য নির্ভৰ কোনো আলোচনাক প্রমাণ হিচাপে গ্রহণ কৰা নাযায়। সেই কাৰণে পাণিনিৰ সময় নির্ণয় কৰিব গৈ পণ্ডিতসকলে বিভিন্ন ধৰণৰ মতামত আগবঢ়োৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এতিয়ালৈকে পোৱা অনুমান নির্ভৰ মতামতৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি পাণিনিক খ্রীঃ পূঃ ৫ম আৰু ৪র্থ শতাব্দীৰ মাজৰ সময়ছোৱাৰ বুলি গণ্য কৰা হয়। বাল্যশিক্ষা শেষ কৰি পাণিনি উপযুক্ত শিক্ষালাভৰ আশাত সেইসময়ৰ ভাৰতীয় শিক্ষাৰ প্রাণকেন্দ্র ৰূপে নির্দ্ধাৰিত তক্ষশিলাত আহি উপস্থিত হয়। কিন্তু দুর্ভাগ্যক্রমে শিক্ষা সমাপ্ত নকৰাকৈয়ে তেওঁ তক্ষশিলা এৰিবলগীয়া হয় আৰু তেওঁৰ বৈয়াকৰণ হোৱাৰ ইচ্ছা আধৰুৱা হৈ ৰৈ যায়। পৰৱর্তী সময়ত তেওঁ পাটলিপুত্রত আহি উপাধ্যায় বর্ষৰ ওচৰত উপস্থিত হয়। কিন্তু স্বভাৱমূর্খ পাণিনিয়ে বর্ষৰ শিষ্যসকলৰ দ্বাৰা অপমানিত হ'বলগীয়া হোৱাত তেওঁ সেই স্থান পৰিত্যাগ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। এই ধৰণে অপমানিত হোৱা পাণিনিয়ে বিদ্বান হোৱাৰ আশাত তথা অপমানৰ প্রতিশোধ লোৱাৰ আকাংক্ষাত ভগৱান শিৱৰ কৃপা লাভৰ বাবে কেদাৰতীর্থত গৈ কঠোৰ তপস্যা আৰম্ভ কৰে।পাণিনিৰ তপস্যাত সন্তুষ্ট হৈ মহাদেবে চৈধ্যবাৰ ডম্বৰু বজাইছিল আৰু সেই শব্দৰ পৰাই 'চতুর্দশমাহেশ্বৰসূত্র'ৰ উৎপত্তি হয়। এই সূত্রসমুদায়ৰ আলমতেই পাণিনিয়ে সমগ্র অষ্টাধ্যায়ী ৰচনাত প্রবৃত্ত হয়। বিদ্যালাভৰ পিছত পাণিনিয়ে ইন্দ্রব্যাকৰণৰ পণ্ডিত বৰৰুচি কাত্যায়নক বিদ্যাযুদ্ধত আহ্বান কৰে আৰু নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ প্রভাবত প্রতিদ্বন্দ্বী ব্যাকৰণবিদক পৰাস্ত কৰিবলৈ সমর্থ হয়। কিম্বদন্তীমতে পিছত কাত্যায়নেও মহাদেবৰ তপস্যা কৰি এই ব্যাকৰণৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰে। কিন্তু পাণিনিয়ে যেতিয়া জানিলে যে তেওঁৰ সূত্রৰ ওপৰত তেওঁৰেই বিৰুদ্ধাচৰণ কৰা বৰৰুচিয়ে কাত্যায়ন বার্ত্তিক ৰচনা কৰিছে তেতিয়া তেওঁ অত্যন্ত ক্রোধান্বিত হৈ পৰে আৰু নিজৰ শেষ সময়ৰ বাবে অপেক্ষা কৰি থকা কাত্যায়নক ধ্বংস হোৱাৰ অভিশাপ দিয়ে। বৰৰুচি কাত্যায়নেও খণ্ডত অগ্নিশর্মা হৈ পাণিনিৰ মস্তকবিদীর্ণ হোৱা অভিশাপ দিয়ে। এইদৰে দুয়োজন বৈয়াকৰণৰ পাৰস্পৰিক অভিশাপৰ প্রকোপত দুয়োৰে মৃত্যু ঘটে। সিংহৰ আক্রমণত মূৰ ফালি যোৱাত মৃত্যু হয় পাণিনিৰ আৰু একে সময়তে বৰৰুচি কাত্যায়নেও পৰলোক গমন কৰে। ত্রয়োদশী তিথিত এই দুইগৰাকী বৈয়াকৰণৰ মৃত্যু হৈছিল কাৰণে পৰৱর্তী সময়ত পণ্ডিতসমাজে এই দিনটোত ব্যাকৰণ অধ্যয়ন বন্ধ ৰাখিছিল।

পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখন সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এটা অমূল্য সম্পদ। কেবল মাত্র সংস্কৃত ভাষাৰ বাবে নহয় সমগ্র বিশ্বত বেলেগ কোনো ভাষাতেই এনেকুৱা প্রাচীন অথচ উন্নত মানৰ ব্যাকৰণ প্রায় পোৱাই নাযায়। সেই কাৰণে সমগ্র বিশ্বৰ জ্ঞানভাণ্ডাৰৰ বাবেও এই গ্রন্থখন এটি মূল্যৱান আকৰ। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন দিশৰ পণ্ডিতে আজিও এই গ্রন্থখনৰ ওপৰত তেওঁলোকৰ অধ্যয়ন চলাই গৈছে। আজিৰ দিনতো অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ অধ্যয়নৰ ভিত্তিত বিভিন্ন ব্যাকৰণবিদে নতুন নতুন তথ্য দাঙি ধৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত প্রায় চাৰি হেজাৰ সূত্র আছে। মঙ্গলবাচক 'বৃদ্ধি' পদেৰে এই গ্রন্থখনৰ সূচনা কৰা হৈছে। পাণিনিয়ে এই গ্রন্থৰ প্রথম সূত্র এনেদৰে ৰচনা কৰিছে 'বৃদ্ধিৰাদৈচ্'। নামকৰণৰ পৰাই জানিব পাৰি যে অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত মুঠ আঠটা অধ্যায় আছে। আঠটা অধ্যায়ৰ সমাহাৰ হোৱা কাৰণেই এই গ্রন্থখনৰ নাম অষ্টাধ্যায়ী। এই গ্রন্থখনক শব্দানুশাসন নামেৰেও অভিহিত কৰা হয়। ইয়াতে মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে যদিও পাণিনিয়ে তেওঁৰ সময়ত প্রচলিত সংস্কৃত ভাষাৰ শব্দ ভাণ্ডাৰক আশ্রয় কৰিহে অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখন প্রণয়ন কৰিছে কিন্তু এইখন ব্যাকৰণত বৈদিক সংস্কৃতৰ বিষয়েও সূত্র প্রণয়ন কৰা হৈছে। কিন্তু লৌকিক সংস্কৃতৰ বিষয়বস্তু সম্বন্ধীয় সূত্রসংখ্যাৰ তুলনাত বৈদিক সংস্কৃত বিষয়ক সূত্র সংখ্যা নিচেই তাকৰ।

অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখনৰ প্রত্যেকটো অধ্যায়ত চাৰিটাকৈ পাদ আছে। সেইবাবে এই গ্রন্থত (৮ × ৪ = ৩২) সর্বমুঠ ৩২টা পাদ পোৱা যায়। আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে পাণিনিৰ সূত্র বুজাবলৈ তিনিটা সংখ্যা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তাৰে প্রথম সংখ্যাটোৱে অধ্যায় বুজায়, দ্বিতীয়টোৱে পাদ বুজায় আৰু তৃতীয়টোৱে সূত্রসংখ্যা বুজায়। এই ক্ষেত্রত কোৱা হয়— 'অধ্যায়সংখ্যা প্রথমাৎ পাদসংখ্যা দ্বিতীয়তঃ। তৃতীয়াদঙ্কতো গ্রাহ্যা সূত্রসংখ্যেতি নির্ণয়ঃ।।' এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে পৰৱর্তী সময়ত পাণিনীয়সম্প্রদায়ত গঢ় লোৱা প্রক্রিয়াগ্রন্থসমূহত 'সংজ্ঞাপ্রকৰণ', 'পৰিভাষাপ্রকৰণ' ইত্যাদি প্রকৰণভিত্তিত যি বিভাজন পৰিলক্ষিত হয় অষ্টাধ্যায়ীগ্রন্থত কিন্তু এই সূত্র নিয়ম কোনোক্ষেত্রতেই পোৱা নাযায়। সেই কাৰণে অষ্টাধ্যায়ীৰ প্রথম অধ্যায়ৰ প্রথম সূত্র হ'ল বৃদ্ধিৰাদৈচ্ (১/১/১), দ্বিতীয়সূত্র হ'ল অদেঙ্‌গুণঃ (১/১/২) কিন্তু তৃতীয় সূত্র হ'ল ইকো গুণবৃদ্ধী (১/১/৩)— যি বিষয়ত পৰৱর্তী সময়ত দেখা পোৱা যায় যে বৈয়াকৰণসকলে প্রথম দুটা সূত্রক সংজ্ঞাপ্রকৰণত অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। কিন্তু ইকো গুণবৃদ্ধী— এই তৃতীয়সূত্রটোক তেওঁলোকে পৰিভাষাপ্রকৰণত অন্তর্ভুক্ত কৰিছে। কিন্তু সেইবুলি আমি অষ্টাধ্যায়ীৰ সূত্রসজ্জাক অপ্রয়োজনীয় বুলি কেতিয়াও ক'ব নোৱাৰো। কাৰণ পাণিনিয়ে এই গ্রন্থত এটা বিশেষ ক্রম অনুসৰণ কৰিহে সূত্রৰ অৱস্থান নির্ণয় কৰিছে। সেই ক্রমত প্রকৰণভিত্তিক নিয়ম নাথাকিলেও বিষয়গত সাযুজ্য ৰক্ষা কৰা হৈছে। এতিয়াও এনেকুৱা বহুসংখ্যক বৈয়াকৰণ আছে যিসকলে প্রকৰণৰ ক্রমতকৈ পাণিনীয়সূত্রক্রমকেই অধিক যুক্তিনির্ভৰ বুলি মত পোষণ কৰে।

ক্রম যেনেকুৱাই নহওক কিয় পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখনৰ মহত্ব কৈ শেষ কৰা নাযায়। সংস্কৃত ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দসমূহৰ গঠনপ্রণালী প্রতিষ্ঠা কৰাটোৱে আছিল পাণিনিৰ মূল লক্ষ্য। কিন্তু এই মূল বিষয়ৰ আলমলৈ অনন্য প্রতিভাধৰ এই ব্যাকৰণবিদজনে সংস্কৃত ভাষাৰ বিভিন্ন দিশ উন্মোচন কৰিছে।তদুপৰি একেটা শব্দৰে বিভিন্ন ধৰণৰ প্রয়োগ বেলেগ বেলেগ ঠাইত যে দেখা গৈছিল সেই বিষয়েও পাণিনিয়ে সূত্র ৰচনা কৰিছে অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থত। তদুপৰি পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ সহায়ত সেই সময়ৰ ভাৰতীয় সমাজখনৰ বিষয়েও বহু কথা জনা যায়।

অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থখনৰ পাঠৰ ক্ষেত্রত কিছু নিয়ম অনুসৰণ কৰিবলগীয়া হয় আৰু সেই নিয়মসমূহৰ বিষয়ে জ্ঞান নাথাকিলে পাণিনিৰ সূত্রসমূহ দুর্বোধ্য হৈ পৰে। এই ক্ষেত্রত 'প্রত্যাহাৰ', 'অনুবৃত্তি' আদিৰ বিষয়ে ক'ব পাৰি। আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে পাণিনিয়ে তেওঁৰ অষ্টাধ্যায়ী

গ্ৰন্থত সংক্ষিপ্তকৰণৰ আশ্রয় লৈছে আৰু সেইবাবে এইখন ব্যাকৰণ সমগ্র বিশ্বতেই সমাদৃত। প্রত্যাহাৰ, অনুবৃত্তি আদি প্রক্রিয়াৰ বাবেই অষ্টাধ্যায়ী গ্ৰন্থত সংক্ষিপ্তকৰণৰ সার্থকতা স্মৰণ কৰি এ এ ম্যাকডোনেলে তেওঁৰ 'এ সংস্কৃত গ্রামাৰ ফৰ ষ্টুডেণ্টছ'ত কৈছে— "...this grammar describes the entire Sanskrit language in all the details of its structure, with completenens which has never been equalled elsewhere. It is at once the shortest and fullest grammar in the world."

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৫ ঃ পাণিনিৰ বাসস্থান ক'ত আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৬ ঃ পাণিনিৰ বিৰুদ্ধে থকা বৈয়াকৰণজন কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ৭ ঃ পাণিনিয়ে কেনেকৈ ব্যাকৰণৰ জ্ঞান লাভ কৰিছিল লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ৮ ঃ অষ্টাধ্যায়ীক কিয় এই নামেৰে অভিহিত কৰা হয়?

.....

প্রশ্ন নং ৯ ঃ অষ্টাধ্যায়ীক মহান গ্ৰন্থ বুলি অভিহিত কৰা এজন বিদেশী পণ্ডিতৰ নাম লিখক আৰু তেওঁৰ প্রশংসাবাণীৰ বিষয়ে কওক।

.....

জানি থোৱা ভাল

পাণিনিৰ সর্বশ্রেষ্ঠ গ্ৰন্থ অষ্টাধ্যায়ী। এই গ্ৰন্থত পাণিনিয়ে তেওঁৰ যুগৰ বিশাল ভাৰতবর্ষৰ জনপদ, নগৰ, গাঁও, পর্বত, বন, গোত্র, ব্যক্তি, বেশ-ভূষা, ৰীতি-আচাৰ আদিৰ সমস্ত দিশৰ বাচক শব্দ প্রস্তুত কৰি সেইবোৰৰ বৈশিষ্ট্য প্রদান কৰিছে। সেইবোৰৰ শিষ্ট ব্যৱহাৰৰ কাৰণে নিয়ম প্রণালীবদ্ধ কৰি ভাষাৰ মানদণ্ড নিৰূপণ কৰাৰ লগে লগে সেই সময়ৰ সমাজৰ সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ এখনি আলেখ্য উপস্থাপিত কৰিছে।

২.৫ কাত্যায়ন আৰু বার্ত্তিক

আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ ওপৰত কাত্যায়নে বার্ত্তিক ৰচনা কৰিছে। বৰৰুচি কাত্যায়ন পাণিনিৰ সমসাময়িক বিদগ্ধ বৈয়াকৰণ আছিল। পাণিনিৰ বিষয়ে চলি

অহা কিংবদন্তীৰ পৰা আপুনি জানিছে যে পাণিনিয়ে তপস্যাৰ বলত মহীয়ান হৈ বাগ্‌যুদ্ধত কাত্যায়নক পৰাস্ত কৰিছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তী সময়ত কাত্যায়নেই পাণিনিৰ সূত্ৰৰ ওপৰত বার্ত্তিকসমূহ ৰচনা কৰি বার্ত্তিককাৰ হিচাপে পাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ দ্বিতীয় অধ্যেতা হিচাপে নিজৰ আসন স্থায়ী কৰিবলৈ সক্ষম হয়। যিহেতু বৰৰুচি কাত্যায়নক পাণিনিৰ সমসাময়িক বুলি অনুমান কৰা হয় সেইকাৰণে কাত্যায়নৰ সময় খ্ৰীঃপূঃ ৪র্থ শতিকাৰ প্রথমার্দ্ধ হিচাপে গ্রহণ কৰা হয়। ৰাজশেখৰৰ 'কাব্যমীমাংসা' গ্রন্থত থকা উদ্ধৃতিসাপেক্ষে [(শ্রূয়তে চ পাটলিপুত্রে শাস্ত্রকাৰ পৰীক্ষা। অত্রোপবর্ষাবিহ পাণিনিপিঙ্গলাবিহ ব্যাডিঃ। বৰৰুচিপতঞ্জলি ইহ পৰীক্ষিতাঃ খ্যতিমুপজতমুঃ (১০ম অধ্যায়)] ক'ব পাৰি যে বৰৰুচি কাত্যায়নে পাটলিপুত্রত হোৱা শাস্ত্রকাৰ পৰীক্ষাত সুখ্যাতিৰে উত্তীর্ণ হৈ যথেষ্ট খ্যাতিলাভ কৰিছিল। কিম্বদন্তী অনুসৰি বৰৰুচি কাত্যায়নৰ পিতৃৰ নাম আছিল সোমদত্ত আৰু মাতৃৰ নাম আছিল বসুদত্তা। শিশুবয়সতেই তেওঁৰ পিতৃ বিয়োগ ঘটে কিন্তু তেওঁ শিশুবয়সতেই শ্রুতিধৰ হিচাপে খ্যাতি লাভ কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত বৰৰুচি কাত্যায়নে বর্ষ নামৰ পণ্ডিতৰ ওচৰত বিদ্যা চর্চা কৰে আৰু ঐন্দ্রব্যাকৰণত পাৰদর্শী হৈ উঠে। কালক্রমত তেওঁ পাণিনিৰ ওচৰত বিদ্যাযুদ্ধত পৰাস্ত হয় আৰু পাণিনি অষ্টাধ্যায়ী অধ্যয়ন কৰি তাৰ ওপৰত তেওঁৰ বার্ত্তিকসমূহ ৰচনা কৰি অষ্টাধ্যায়ীগ্রন্থৰ ভেটিটোক অধিক সুদৃঢ় কৰি তোলে।

বৰৰুচি কাত্যায়নে পাণিনিৰ ১২০০তকৈ অধিক সূত্ৰৰ ওপৰত বার্ত্তিক ৰচনা কৰে। তেওঁ ৰচনা কৰা বার্ত্তিকৰ সংখ্যা পাঁচ হাজাৰতকৈও বেছি। মহাভাষ্যত পতঞ্জলিয়ে এই গৰাকী ব্যাকৰণবেত্তাক বার্ত্তিককাৰ বুলি অভিহিত কৰিছে। কিছুমান ঠাইত আকৌ বৰৰুচিকাত্যায়নক বাক্যকাৰ বুলিও অভিহিত কৰিছে কিছুসংখ্যক পণ্ডিতে। মহাভাষ্যদীপিকাত ভর্ত্তৃহৰিয়েও বার্ত্তিককাৰক বাক্যকাৰ বুলি অভিহিত কৰিছে।

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য কথাটো হ'ল যে বৰৰুচি কাত্যায়নে কিন্তু ক্রম অনুসৰি পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ ওপৰত বার্ত্তিক ৰচনা কৰা নাই। তেওঁ কোনো কোনো সূত্ৰৰ ওপৰত এটাও বার্ত্তিক ৰচনা কৰা নাই আকৌ তেওঁ কোনো এটা সূত্ৰৰ ওপৰত পঞ্চাছৱো অধিক বার্ত্তিক ৰচনা কৰাও দেখা যায়। কিন্তু দুখৰ কথা হ'ল বৰৰুচি কাত্যায়নে বার্ত্তিকৰ ওপৰত কোনো পৃথক গ্রন্থ ৰচনা কৰি থৈ যোৱা নাই। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যতেই এই বার্ত্তিকসমূহৰ অস্তিত্ব বিচাৰি পোৱা যায়। বৰৰুচি কাত্যায়নৰ বার্ত্তিকসমূহ অধ্যয়ন কৰি বহুতো পণ্ডিতে অভিমত প্রকাশ কৰিছে যে কাত্যায়নে পাণিনিৰ দুর্বলতা প্রকাশ কৰাৰ বাবেহে বার্ত্তিকসমূহ ৰচনা কৰিছে। কিন্তু এই ক্ষেত্রত কিছুমান পণ্ডিতে আকৌ কাত্যায়নক দোষ দিব নোখোজে কাৰণ বার্ত্তিকৰ লক্ষণ বিশ্লেষণ কৰিলেই জনা যায় যে সূত্রত থকা, নথকা বা দুর্বোধ্যৰূপত থকা অংশখিনিত বিশ্লেষণৰ বাবেই বার্ত্তিকৰ প্রয়োজন হয়। বৰৰুচি কাত্যায়নৰ বার্ত্তিকসমূহে প্রকৃতার্থত এই প্রয়োজনেই সিদ্ধ কৰিছে। এই কথা অনস্বীকার্য যে বহুক্ষেত্রতেই বৰৰুচি কাত্যায়নে বার্ত্তিক ৰচনাৰ যোগেদি পাণিনিৰ সূত্ৰৰ সমালোচনা কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰা যায় যে পাণিনিৰ ১-১-১২ সূত্ৰৰ আলোচনাত কাত্যায়নে আগবঢ়োৱা 'ন বা গ্রহণবিশেষনত্বাৎ' বার্ত্তিকটোৰ জৰিয়তে পাণিনিৰ সূত্রটোৰ সমালোচনা কৰা হৈছে। এইদৰে দেখিবলৈ পোৱা যায় যে বৰৰুচি কাত্যায়নে বিভিন্ন প্রসঙ্গত পাণিনিৰ সূত্ৰৰ বিষয়ে বহু গুৰুত্বপূর্ণ

আলোচনা আগবঢ়াইছে। অৱশ্যে কিছুসংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে কাত্যায়নে তেওঁৰ বার্ত্তিকৰ মাজেদি পাণিনিৰ পৰৱর্তী সময়ৰ ভাষাগত পৰিৱর্তনসূচক নিয়মবোৰ দর্শাইছে। বৰৰুচি কাত্যায়নৰ বার্ত্তিক ৰচনাৰ উদ্দেশ্য যিয়ে নহওক কিয়, এই বার্ত্তিকসমূহে পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ ব্যাকৰণশাস্ত্রক এক বিশেষ মর্য্যাদা দি আহিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১০ ঃ কাত্যায়ন বৰৰুচিৰ গুৰু কোন আছিল?

.....

প্রশ্ন নং ১১ ঃ কাত্যায়নে প্রাথমিক অৱস্থাত কোন ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ পণ্ডিত আছিল আৰু পিছলৈ কোন ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ত অন্তর্ভুক্ত হ'ল?

.....

.....

প্রশ্ন নং ১২ ঃ কাত্যায়নে ৰচনা কৰা বার্ত্তিকৰ আনুমানিক সংখ্যা কিমান?

.....

প্রশ্ন নং ১৩ ঃ কাত্যায়নে ৰচনা কৰা বার্ত্তিকগ্রন্থ পোৱা যায় নে?

.....

প্রশ্ন নং ১৪ ঃ কোনগৰাকী সংস্কৃত বৈয়াকৰণৰ গ্রন্থত কাত্যায়নৰ বার্ত্তিকসমূহ লিপিবদ্ধ হৈ আছে?

.....

২.৬ পতঞ্জলি আৰু মহাভাষ্য

আপুনি ইতিমধ্যে জানিছে যে পাণিনীয়ব্যাকৰণৰ তৃতীয়জন অধ্যেতা বা মুনি বুলি ক'লে পতঞ্জলিক বুজোৱা হয়। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য গ্রন্থখনে পাণিনীয়ব্যাকৰণ অধ্যয়ন কৰাৰ ক্ষেত্রত এক বিশাল ভূমিকা গ্রহণ কৰে।প্রকৃততে মহাভাষ্য অবিহনে পাণিনিব্যাকৰণৰ জ্ঞান সম্পূর্ণ নহয়। বর্তমান অধ্যায়ত সেইকাৰণে পতঞ্জলি আৰু তেওঁৰ মহাভাষ্যৰ বিষয়ে বিশদ আলোচনা আগবঢ়োৱা হ'ল।

পতঞ্জলিৰ বিষয়ে কিছু কথা তেওঁৰ মহাভাষ্যৰ পৰা জনা গ'লেও এই ব্যাকৰণবিদজনৰ বিষয়ে কিছু অদ্ভুত কিংবদন্তী সমাজত প্রচলিত আছে। মহাভাষ্যত তেওঁ নিজকে 'পুষ্পমিত্র'ৰ পুৰোহিত বুলি কৈছে— 'ইহ পুষ্পমিত্রং যাজয়ামঃ' (৩/২/১২৩)। পণ্ডিতসকলৰ মতে প্রকৃততে সুঙ্গবংশীয় ৰজা পুষ্য মিত্রৰ পুৰোহিত আছিল পতঞ্জলি। এই তথ্যমতে তেওঁৰ সময় খ্রীঃপূঃ ২য় শতিকা বুলি গ্রহণ কৰা যায়। পতঞ্জলিৰ নিজা ঠাই আছিল গোনর্দ আৰু তেওঁৰ মাকৰ নাম আছিল গোণিকাদেৱী। সেই কাৰণে পতঞ্জলিক 'গোনর্দীয়' আৰু 'গোনিকাপুত্র' বুলিও অভিহিত কৰা

হয়। কিন্তু আন এক কিংবদন্তী মতে পতঞ্জলি হ'ল শেষনাগৰ অৱতাৰ। এই অনুমান মতে এবাৰ শিৱনৃত্যদর্শন কামনা কৰি শেষনাগে ভগৱান নাৰায়ণক প্রার্থনা জনোৱাত ভগৱানে তেওঁক পাণিনিব্যাকৰণৰ ভাষ্য ৰচনাৰ জৰিয়তে, এয়া সম্ভৱ হ'ব বুলি ক'লে। ভগৱানৰ পৰা এই কথা শুনি শেষনাগে গোনর্দদেশৰ গোনিকানামৰ তপস্যাৰত মুনিকন্যাক মাতৃ হিচাপে গ্রহণৰ উদ্দেশ্যে সূর্য্যার্ঘ্যৰ মাজত সূক্ষ্মদেহত প্রবেশ কৰি পিছত সেই অঞ্জলি পতিত হোৱাৰ সময়তে তাপসৰ মূর্ত্তি ধাৰণ কৰে। পতিত অঞ্জলিৰ পৰা আগমন হোৱা কাৰণে মাতৃয়ে তেওঁৰ নাম দিয়ে পতঞ্জলি। মহাদেৱক আৰাধনা কৰি পতঞ্জলিয়ে বৰ লাভ কৰে আৰু শিৱপ্রসাদত পোৱা পাণ্ডিত্যেৰে তেওঁ সবার্ত্তিক অষ্টাধ্যায়ী গ্রন্থৰ ভাষ্য ৰচনা কৰিবলৈ সমর্থ হয়। ভাষ্য ৰচনাৰ পিছত বহুসংখ্যক ছাত্রই এই গ্রন্থ অধ্যয়নত প্রবৃত্ত হয়। কিন্তু পতঞ্জলিয়ে যবনিকা তৰি লৈ আত্মগোপন কৰি শিক্ষাদানত ব্রতী হয় আৰু ছাত্রসকলক যবনিকা উঠাবলৈ মানা কৰি দিয়ে। কিন্তু অপূর্ব ভাষ্যৰ অভূতপূর্ব কথনভঙ্গীত ছাত্রসকলে আকর্ষিত তথা আচৰিত হৈ ভ্রান্তিবশতঃ যবনিকা দাঙি ধৰে। এই অপৰাধৰ শাস্তি হিচাপে গুৰুৰ সহস্র ফনাৰ ক্রোধানলত সকলো ছাত্র ভস্মীভূত হয়। কিন্তু এজন ছাত্র তাত অনুপস্থিত থকাত ৰক্ষা পায় আৰু গুৰুৰ অভিশাপ তথা অভিশাপমোচন বাণী শুনি গুৰুৰ বচন অনুসৰি চন্দ্রগুপ্তক চাৰিমাহ সময় ধৰি ভাষ্যৰ জ্ঞান দিয়ে আৰু স্বকর্ত্তব্য পালন কৰে। পৰৱর্ত্তীসময়ত চন্দ্রগুপ্তৰ শূদ্র স্ত্রীৰ গর্ভজাত সন্তান ভর্তৃহৰিয়ে এই শিক্ষা গ্রহণ কৰে। পতঞ্জলিক শেষনাগৰ অৱতাৰ হিচাপে গ্রহণ কৰা কাৰণে মহাভাষ্যক ফনিভাষ্য বুলিও অভিহিত কৰা হয়। শ্রীহর্ষৰ নৈষধচৰিতকাব্যত এনেকুৱা প্রয়োগ দেখা যায়— 'ফনিভাষিত ভাষ্য-ফক্কিকা বিষমা কুণ্ডলনামবাপিতা' (২/৯৬)। যিহেতুকে সাংখ্যকাৰিকাৰ 'যুক্তিদীপিকাটীকা'ত আৰু স্বন্দস্বামীৰ নিৰুক্তব্যাখ্যাত চূর্ণিকাৰৰ অভিমত হিচাপে মহাভাষ্যৰ বচন উক্ত হৈছে সেই কাৰণে ক'ব পৰা যায় যে মহাভাষ্যক 'চূর্নী' বুলিও অভিহিত কৰা হৈছিল।

পতঞ্জলিৰ জীৱনকথা সম্বন্ধীয় কিংবদন্তী যেনেকুৱাই নহওক কিয় সংস্কৃতব্যাকৰণৰ ইতিহাসত মহাভাষ্য গ্রন্থখন এখন অত্যুজ্বল ৰত্নসম গ্রন্থ। পৰৱর্তীকালৰ বিভিন্ন গ্রন্থৰ আকৰ হিচাপেও ব্যৱহাৰ হৈছে এইখন গ্রন্থ। ভাষ্যগ্রন্থসমূহৰ ভিতৰত এইখনৰ মাহাত্ম্য অনুধাবন কৰি ইয়াক মহাভাষ্য বুলি কোৱা হৈছে। প্রকৃততে কাত্যায়ন বৰৰুচিৰ বার্ত্তিকসমূহৰ ব্যাখ্যাৰ সৈতে পাণিনিৰ সূত্রৰ অর্থ বিশ্লেষণেই আছিল মহাভাষ্যকাৰ পতঞ্জলিৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। এই প্রসঙ্গত পদমঞ্জুৰী গ্রন্থত উদ্ধৃত নিম্নোক্ত শ্লোকফাঁকি স্মৰণীয়—

যদ্বিস্মৃতমদৃষ্টং বা সূত্রকাৰেন তৎস্ফুটম্।
বাক্যকাৰো ব্রবীত্যেৱং তেনাদৃষ্টং চ ভাষ্যকৃৎ।।

পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য এক বিশাল আৰু মহৎ গ্রন্থ। ইয়াত সর্বমুঠ ৮৫টা আহ্নিক আছে। কিন্তু এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে সম্পূর্ণ মহাভাষ্যত কেবলমাত্র অষ্টাধ্যায়ীৰ ১৭১৩টা সূত্রৰ ব্যাখ্যা আছে। অষ্টাধ্যায়ীৰ প্রথম অধ্যায়ৰ প্রথম পাদত থকা সূত্রসমূহক মহাভাষ্যত প্রথম নটা আহ্নিকত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰা হৈছে। এইনটা আহ্নিকক একেলগে 'নবাহ্নিকভাষ্য' বুলিও অভিহিত কৰা হয়। ইয়াৰ প্রথম আহ্নিকটোৰ নাম হ'ল পস্পশা আহ্নিক। পস্পশা শব্দটোৰ

আভিধানিক অর্থ হ'ল অতিসূক্ষ্ম নিৰীক্ষণ। পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যত থকা প্রথম আহ্নিকটোৰ গুৰুত্ব অপৰিসীম। যদিও এই পস্পশা আহ্নিকৰ জৰিয়তে পতঞ্জলিয়ে তেওঁৰ ভাষ্যগ্রন্থৰ বিষয়ভূমিকাৰ অৱতাৰনাহে কৰিছে কিন্তু উক্ত অংশত পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ বিষয়ে বহু কথা ব্যক্ত হৈছে। সেই কাৰণে পস্পশা আহ্নিকক বহুতো বৈয়াকৰণে উৎকৃষ্ট আহ্নিক বুলি গ্রহণ কৰিছে। এই ক্ষেত্রত প্রচলিত এটা শ্লোক আছে। সেইটো হ'ল—

শাস্ত্রেষ্বাদ্যং ব্যাকৰণং মুখ্যং তত্রাপি পাণিনেঃ।
ৰম্যং তত্র মহাভাষ্যং ৰম্যা তত্রাপি পস্পশা।।

এই শ্লোকটিৰ অর্থ হ'ল সকলো শাস্ত্রৰ ভিতৰত ব্যাকৰণ প্রধান বা মুখ্যশাস্ত্র, ব্যাকৰণসমূহৰ ভিতৰত পাণিনি ব্যাকৰণ বা অষ্টাধ্যায়ী প্রথম বা মুখ্যব্যাকৰণ আৰু পাণিনিব্যাকৰণৰ অতি সুন্দৰ ভাষ্য হ'ল পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্য আৰু সমগ্র মহাভাষ্যৰ ভিতৰত অতিশয় ৰমনীয় হ'ল পস্পশা বা পস্পশাহ্নিক।

আপুনি ইতিমধ্যে জানিব পাৰিছে যে মহাভাষ্যত পতঞ্জলিয়ে পাণিনিৰ সূত্রসমূহৰ লগতে বৰৰুচি কাত্যায়নৰ বার্ত্তিকসমূহৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিছে। কিন্তু কিছু ক্ষেত্রত ব্যাখ্যাৰ প্রয়োজনত পতঞ্জলি নিজেও কিছুসংখ্যক বার্ত্তিকৰ সূচনা কৰিছে। পতঞ্জলিয়ে মহাভাষ্যত ৰচনা কৰা বার্তিকসমূহক 'ইষ্টি' বুলি কোৱা হৈছে। পৰৱর্তী কিছুমান বৈয়াকৰণে অভিমত দাঙি ধৰিছে যে পতঞ্জলিৰ ইষ্টিসমূহৰ বাবেই মহাভাষ্যৰ গুৰুত্ব ইমান বেচিকৈ পৰিলক্ষিত হয়।

মহাভাষ্যত পতঞ্জলিয়ে বহুক্ষেত্রত পাণিনিক বার্ত্তিককাৰ কাত্যায়নৰ কটাক্ষৰ পৰা ৰক্ষা কৰাৰ বাবে চেষ্টা কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। প্রকৃততে পাণিনিৰ সূত্রসমূহ পতঞ্জলিৰ হাততেই স্পষ্টতা লাভ কৰি পণ্ডিতসমাজত চিৰস্থায়ী আসন গ্রহণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে।

'অথ শব্দানুশাসনম্'— এই বাক্যেৰে পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যৰ শুভাৰম্ভ হৈছে। এইখন গ্রন্থত ব্যাকৰণশাস্ত্রৰ উপৰিও সেই সময়ৰ সমাজৰ চিত্রখনো বহু ক্ষেত্রত স্পষ্টকৈ প্রকাশ পাইছে। শব্দৰ সমান্তৰালকৈ অপশব্দ বা অপভ্রংশবিলাকৰ ব্যৱহাৰৰ বিষয়েও আভাস পোৱা যায় পতঞ্জলিৰ এই সুবৃহৎ গ্রন্থত। তদুপৰি মহাভাষ্যত বিভিন্ন ব্যাকৰণসম্প্রদায়, সংস্কৃতভাষাৰ ৰূপবৈচিত্র্য তথা কিছু জনগোষ্ঠীয় ভাষিক পৰম্পৰাৰ বিষয়েও বহু কথা ঠাইবিশেষে ব্যক্ত হৈছে। গতিকে ভাৰতবর্ষৰ সেই সময়ৰ ভাষিক মানচিত্রখনৰ এটি স্পষ্টৰূপ প্রকাশিত হৈছে পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যগ্রন্থত।

জানি থোৱা ভাল

ক) মহাভাষ্যত পতঞ্জলিৰ সময়ত সমাজত প্রচলিত বহু ধৰণৰ নীতি-প্রৱচনৰ উল্লেখ পোৱা যায়। যেনে— (১) মাতৰি বর্তিভব্যং, পিতৰি শুশ্রূষিতব্যম (মাতৃক সন্মান আৰু পিতৃক শুশ্রূষা কৰিব লাগে) (২) ধর্মং চৰতি ধার্মিক ঃ (ধার্মিকেহে ধর্ম আচৰণ কৰে) (৩) ন হি ভিক্ষুকা ঃ সন্তীতি স্থাল্যো নাধিশ্রীয়ন্তে ন চ মৃগাঃ সন্তীতি যৱা নোপ্যন্তে (হৰিণৰ আশঙ্কাত যৱৰ খেতি, মগনীয়াৰ আশঙ্কাত অন্নৰ পাক নকৰাকৈ নাথাকে। ইত্যাদি।

খ) পতঞ্জলিৰ সময়ত অপভ্রংশ বা প্রাকৃতৰ বা আঞ্চলিক ভাষাৰ বহুল প্রয়োগ হৈছিল। তেওঁ ভাষা প্রশিক্ষণৰ কাৰণে সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ প্রতি জনগণৰ ৰুচি জাগৃত কৰিবলৈ 'মহাভাষ্য' ৰচনা কৰিছিল। সেই ভাষ্যৰ মাধ্যমেৰে পতঞ্জলিয়ে দর্শন শাস্ত্রৰ দৰে ব্যাকৰণ শাস্ত্রৰ অধ্যয়নকো সমান মর্যাদাসম্পন্ন কৰি তুলিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১৫ ঃ পতঞ্জলিৰ মহাভাষ্যৰ বেলেগ নামবোৰ কি?

.....

প্রশ্ন নং ১৬ ঃ পতঞ্জলিৰ মাকৰ নাম কি আছিল আৰু কিয় তেওঁক পতঞ্জলি বুলি কোৱা হয়?

.....

প্রশ্ন নং ১৭ ঃ মহাভাষ্যৰ প্রথম বাক্যটো কি লিখক।

.....

প্রশ্ন নং ১৮ ঃ মহাভাষ্যত কেইটা আহ্নিক আছে আৰু ইয়াত কিমান সংখ্যক পাণিনিসূত্রৰ ব্যাখ্যা আছে?

.....

প্রশ্ন নং ১৯ ঃ পতঞ্জলিয়ে ৰচনা কৰা বার্ত্তিকসমূহক কি বুলি কোৱা হয়? এইবোৰৰ গুৰুত্ব আছেনে?

.....

২.৭ পাণিনিসম্প্রদায়ৰ বিভিন্ন ব্যাকৰণ

পাণিনি সম্প্রদায়ত অন্তর্ভুক্ত হোৱা বহুতো ব্যাকৰণ গ্রন্থ পিছৰ কালছোৱাত পোৱা যায়। পাণিনি-কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলি এই 'ত্রিমুনি'ৰ আদর্শ গ্রহণ কৰি পৰৱর্তী সময়ত বহুতো বৈয়াকৰণে তেওঁলোকৰ স্বকীয় গ্রন্থ ৰচনা কৰি এই সম্প্রদায়ৰ ভেটিটোক সুদৃঢ় কৰি থৈ গৈছে। কিছু ক্ষেত্রত পৰৱর্তী ব্যাকৰণবিদসকলৰ মাজত কিছুমান নিজস্ব মতামত গঢ় লোৱা দেখা যায় যদিও এই ক্ষেত্রত তেওঁলোকে পাণিনি-কাত্যায়ন-পতঞ্জলিয়ে দেখুৱাই থৈ যোৱা বাটৰ বাটৰুৱা হৈয়ে অগ্রসৰ হৈছে। 'মুনিত্রয়'ৰ উপৰিও যিসকল বৈয়াকৰণে তেওঁলোকৰ গ্রন্থৰ মাজেদি পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ সম্প্রদায়টোক অধিক জনপ্রিয় তথা গ্রহণযোগ্য কৰি তুলিছে তেওঁলোকৰ ভিতৰত কিছুমানৰ বিষয়ে ইয়াত আলোচনা কৰা হ'ব। এই আলোচনাৰ জৰিয়তে আপুনি পাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ বিষয়ে বহু কথা জানিব পাৰিব।

জয়াদিত্য, বামন আৰু কাশিকা ঃ পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীৰ প্রাচীনতম বৃত্তিগ্রন্থ হ'ল কাশিকা। এইখনৰ কর্তৃত্ব দুগৰাকী ব্যাকৰণবিদ— জয়াদিত্য আৰু বামনৰ বুলি স্বীকাৰ কৰা হয়। কিছুমান

পণ্ডিতৰ মতে কাশীত ৰচনা কৰা হৈছিল কাৰণেই এই গ্ৰন্থখনক 'কাশিকা' বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। কিছুমান পণ্ডিতৰ ধাৰণা এই যে কাশিকাগ্ৰন্থৰ প্ৰথম পাঁচটা অধ্যায়ৰ ৰচয়িতা হ'ল জয়াদিত্য আৰু পৰৱৰ্তী তিনিটা অধ্যায়ৰ ৰচক হ'ল বামন। এইখন গ্ৰন্থৰ মুখ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে যদিও এইখন পাণিনি ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ গ্ৰন্থ কিন্তু ইয়াত সকলো ক্ষেত্ৰত মহাভাষ্যক অনুসৰণ কৰা হোৱা নাই। বহু ক্ষেত্ৰত এই গ্ৰন্থত পতঞ্জলিৰ মতবাদৰ বিপৰীত মতবাদ প্ৰকাশ পোৱা দেখা যায়। কিছুমান ঠাইত মহাভাষ্যত অনুসৃত সূত্ৰসংখ্যাৰ অবস্থিতিৰ পৰিৱৰ্তনো দেখিবলৈ পোৱা যায়। কাশিকা গ্ৰন্থত উদ্ধৃত পাণিনি সূত্ৰৰ সংখ্যা নিৰ্ধাৰণত বহু ক্ষেত্ৰতে একেটা সূত্ৰক ভাঙি দেখুওৱাৰ বাবে, সূত্ৰ হিচাপে বাৰ্ত্তিকৰ ব্যৱহাৰৰ কাৰণে অথবা মূলসূত্ৰৰ শব্দ পৰিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে কাশিকাত পাণিনীয় সূত্ৰসমূহৰ কিছু পৰিৱৰ্তন পৰিলক্ষিত হয়। গ্ৰন্থ হিচাপে কাশিকাৰ মূল্য অপৰিসীম। পৰৱৰ্তী সময়ৰ বহুতো কথা এই গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট হৈছে। সংস্কৃত ভাষাত ব্যৱহাৰ হোৱা বহুতো শব্দৰ পৰিৱৰ্তিত ৰূপৰ বিষয়েও কিছু পৰিমাণে ধাৰণা পোৱা যায় এই গ্ৰন্থত। জিনেন্দ্ৰবুদ্ধিয়ে এই গ্ৰন্থৰ ওপৰত 'ন্যাস' নামৰ টীকা ৰচনা কৰে। এইখনক 'কাশিকান্যাস' বুলিও কোৱা হয়।

ধৰ্মকীৰ্তি আৰু ৰূপাৱতাৰ ঃ পাণিনিৰ অষ্টাধ্যায়ীত থকা সূত্ৰসমূহক এটা বিশেষ বিষয়ৰ পৰিধিৰ মাজত সন্নিবিষ্ট কৰি নতুনকৈ সেইবোৰক বিন্যস্ত কৰি সহজবোধ্য কৰাৰ প্ৰচেষ্টাৰে যিসকল বৈয়াকৰণে প্ৰয়াস কৰিছিল তাৰ ভিতৰত প্ৰথম কামটো হ'ল ব্যাকৰণবিদ ধৰ্মকীৰ্তিৰ। তেওঁৰ ৰূপাৱতাৰ ব্যাকৰণতেই প্ৰথম পাণিনিৰ সূত্ৰৰ বিষয়ভিত্তিক বিন্যাস কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এইখন ব্যাকৰণৰ অধ্যায়সমূহৰ নাম অৱতাৰ। ৰূপাৱতাৰ ব্যাকৰণৰ প্ৰথম অধ্যায়টো হ'ল সংহিতাৱতাৰ। এইখন ব্যাকৰণত প্ৰায় আঢ়ৈ হেজাৰ পাণিনিসূত্ৰৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। বিষয়গত বিন্যাসক্ৰমত সূত্ৰবোৰ স্থাপিত হোৱা কাৰণে এই গ্ৰন্থৰ পৰা সহজে পাণিনিসূত্ৰৰ অৰ্থবোৰ জনা যায় বুলি বহুতো পণ্ডিতে মত প্ৰকাশ কৰিছে। সেইফালৰ পৰা ধৰ্মকীৰ্তিৰ ৰূপাৱতাৰ ব্যাকৰণক প্ৰক্ৰিয়াগ্ৰন্থৰ পথিকৃত বুলিও ক'ব পাৰা যায়।

ভট্টোজিদীক্ষিত আৰু বৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদী ঃ ১৬শ শতিকাৰ মাজভাগৰ পৰা ১৭শ শতিকাৰ প্ৰথম ভাগৰ ভিতৰত ভট্টোজিদীক্ষিতৰ আবিৰ্ভাব ঘটে বুলি পণ্ডিতসকলে মত পোষণ কৰে। বাৰানসীত বাস কৰা মাৰাঠী ব্ৰাহ্মণ পৰিয়ালত ভট্টোজিৰ জন্ম হয়। তেওঁৰ দেউতাকৰ নাম আছিল লক্ষ্মীধৰ। ভট্টোজিদীক্ষিতে অপ্পয়দীক্ষিতৰ ওচৰত বেদান্তদৰ্শনৰ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু শেষকৃষ্ণাচাৰ্যৰ ওচৰত ব্যাকৰণৰ শিক্ষা লৈছিল। তেওঁৰ ভ্ৰাতৃ ৰঙ্গোঁজিদীক্ষিতো এজন বিদগ্ধ পণ্ডিত আছিল। এজন বিদগ্ধ বৈয়াকৰণ হোৱাৰ উপৰিও ভট্টোজিদীক্ষিতে ধৰ্ম, দৰ্শন, স্মৃতিশাস্ত্ৰতো নিজৰ পাণ্ডিত্যৰ প্ৰমাণ দিয়ে।

ভট্টোজিদীক্ষিতৰ বৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদী বা সিদ্ধান্তকৌমুদীখন পাণিনীয়ব্যাকৰণ সম্প্রদায়ৰ এখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ। এইখন গ্ৰন্থত ভট্টোজিদীক্ষিতে পাণিনিৰ সকলো সূত্ৰৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে আৰু পাণিনীয় ধাতুপাঠ, গণপাঠ, ঔনাদিসূত্ৰ আৰু লিঙ্গানুশাসনো গ্ৰথিত কৰিছে। ভট্টোজিদীক্ষিতৰ পূৰ্ববৰ্তী বৈয়াকৰণসকলৰ প্ৰয়াসত কিন্তু এই সম্পূৰ্ণতা বিচাৰি পোৱা নাযায়। তদুপৰি ভট্টোজিদীক্ষিতে ব্যাকৰণৰ বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিব যাওঁতে পাণিনি-কাত্যায়ন-

পতঞ্জলি— এই ত্রিমুনিৰ মতামতৰ ভিত্তিতহে ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। এইবিষয়ে সিদ্ধান্তকৌমুদীৰ প্রথম শ্লোকটো স্মৰণীয়—

মুনিত্রয়ং নমস্কৃত্য তদুক্তীঃ পৰিভাষ্য চ।
বৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদীয়ং বিৰচ্যতে।।

এইখিনিতে উল্লেখ কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল সিদ্ধান্তকৌমুদীত ভট্টোজিদীক্ষিতে আন আন বৈয়াকৰণৰ সিদ্ধান্তৰ বিষয়েও আলোচনা আগবঢ়াইছে। প্রক্রিয়া গ্রন্থসমূহৰ ভিতৰত বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদীয়ে শ্রেষ্ঠত্বৰ আসন অধিকাৰ কৰিবলৈ সমর্থ হৈছে। এইখন গ্রন্থক পূর্বার্দ্ধ আৰু উত্তৰার্দ্ধ— এই দুটা ভাগত ভগোৱা হৈছে। প্রত্যেকটো অধ্যায়ক ইয়াত প্রকৰণ বুলি কোৱা হৈছে। সিদ্ধান্তকৌমুদীত সর্বমুঠ ১৪৮টা প্রকৰণ আছে। প্রত্যেকটো প্রকৰণত এটা নির্দিষ্ট বিষয়ৰ সূত্রসমূহ আলোচিত হৈছে।

বৰদৰাজ আৰু লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদী ঃ পাণিনীয় সম্প্রদায়ৰ আৰু এজন বৈয়াকৰণ হ'ল বৰদৰাজ। বৰদৰাজ ভট্টোজিৰ শিষ্য আছিল। এওঁৰ পিতৃৰ নাম আছিল দুর্গাতনয়। দাক্ষিণাত্যৰ ব্রাহ্মণ পৰিয়ালত বৰদৰাজৰ জন্ম হয়। পাণিনীয়ব্যাকৰণৰ বিশাল সমুদ্রৰ পৰা বালবোধনৰ বাবে অতি প্রয়োজনীয় ৰত্নসমূহক আনি সহজভঙ্গীৰে অর্থ প্রকাশ কৰাৰ উদ্দেশ্যে বৰদৰাজে লঘু সিদ্ধান্তকৌমুদীখন ৰচনা কৰে। এইখন গ্রন্থৰ শেষত বৰদৰাজে এই বিষয়ে তেওঁৰ অভিমত প্রকাশ কৰি লিখিছে—

শাস্ত্রান্তৰে প্রবিষ্টানাং বালানাং চোপকাৰিকা।
কৃতা বৰদৰাজেন লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদী।।

এইখন গ্রন্থতো বিষয়সূচী প্রকৰণত বিভক্ত কৰা হৈছে। ইয়াতেই মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে বৰদৰাজে যদিও বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদীখনক আগত ৰাখি সেই গ্রন্থখনৰ আলমতেই তেওঁৰ লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদীখন ৰচনা কৰিছে কিন্তু বহুক্ষেত্রতেই বৰদৰাজে স্বকীয় অভিমত তথা দৃষ্টিভঙ্গীৰ চানেকী দাঙি ধৰিছে। বহুক্ষেত্রতেই পাণিনীয় সূত্রবিন্যাসৰ বিষয়ে বৰদৰাজে ভট্টোজিদীক্ষিতৰ সূত্রক্রম অনুসৰণ কৰা নাই। উদাহৰণ স্বৰূপে, ক'ব পাৰা যায় যে বৰদৰাজে তেওঁৰ সংজ্ঞাপ্রকৰণত 'অদর্শনং লোপঃ' (১/১/৬০), তস্য লোপঃ (১/৩/৯) ইত্যাদি সূত্রবোৰ সন্নিবিষ্ট কৰিছে কিন্তু বৈয়াকৰণ সিদ্ধান্তকৌমুদীৰ সংজ্ঞাপ্রকৰণত এনেকুৰা সূত্রবিন্যাস দেখা পোৱা নাযায়। পাণিনীয় ব্যাকৰণৰ সম্প্রদায়ৰক্ষাত বৰদৰাজৰ লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদীয়ে এক গুৰুত্বপূর্ণ ভূমিকা পালন কৰে।

২.৮ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আমি—

- পাণিনীয় ব্যাকৰণ সম্প্রদায়টোৰ বিষয়ে বহু কথা জানিলোঁ।

- পাণিনীয় সম্প্রদায়ত 'ত্রিমুনি ব্যাকৰণ' বুলি ক'লে কি বুজায় সেইবিষয়েও অবগত হ'লোঁ।
- সূত্র, বার্ত্তিক, ভাষ্যৰ লক্ষণৰ বিষয়ে জানি পাণিনিসম্প্রদায়ৰ সূত্রকাৰ, বার্ত্তিককাৰ আৰু ভাষ্যকাৰৰ গ্রন্থৰাজিৰ লগতো পৰিচিত হ'লোঁ। কি প্রক্রিয়াত পাণিনিৰ সূত্রসমূহ অর্থব্যঞ্জনাৰে পৰৱর্তী সময়ত খ্যাতি লাভ কৰিলে সেইবিষয়েও আমাৰ যথেষ্ট জ্ঞান হ'ল।
- তদুপৰি পাণিনি, কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিৰ জীৱনবৃত্তান্ত সম্বন্ধে পণ্ডিত সমাজত প্রচলিত কিংবদন্তীৰ বিষয়েও জানিলোঁ।
- অষ্টাধ্যায়ী, বার্ত্তিকসমূহ আৰু মহাভাষ্যৰ ভিতৰুৱা গাঁথনিৰ লগতো আমি পৰিচয় হ'লোঁ।
- লগতে পাণিনিসম্প্রদায়ৰ কিছু মুখ্য ৰৈয়াকৰণ আৰু ব্যাকৰণ গ্রন্থৰ লগতো আমি পৰিচয় হ'লোঁ।

২.৯ অধিক জানিবলৈ

১) মিশ্র, গোমতীপ্রসাদশাস্ত্রী (সম্পাদিত); *লঘুসিদ্ধান্তকৌমুদী*; বাৰাণসী ঃ চৌখাজ সুৰভাৰতী প্রকাশন।

২) শিবদত্তশাস্ত্রী (সম্পাদিত) (১৯৪৮); *ৰৈয়াকৰণসিদ্ধান্তকৌমুদী*, মুম্বাই ঃ ক্ষেমৰাজ শ্রীকৃষ্ণ দাস (প্রকাশিত)।

৩) শ্রীৰুদ্রধৰ ঝা (সম্পাদিত), (১৯৯০) (৩য় সংস্কৰণ); *মহাভাষ্য*; বাৰাণসী ঃ চৌখম্বা সংস্কৃত সংস্থান।

২.১০ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাণিনি কাত্যায়ন আৰু পতঞ্জলিৰ নাম লিখিব লাগিব।

২নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সূত্রৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ ক'ব লাগিব।

৩নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ বার্ত্তিকৰ লক্ষণ আলোচনা কৰিব লাগিব।

৪নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ভাষ্যৰ লক্ষণ ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

৫নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পাণিনিৰ বিষয়ে থকা কিম্বদন্তীৰ পৰা লিখিব লাগিব।

৬নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ কাত্যায়নৰ কথা লিখিব লাগিব।

৭নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ শিবতপস্যাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব লাগিব।

৮নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ অষ্টাধ্যায়ী এই শিৰোনামৰ অর্থ ব্যাখ্যা কৰিব লাগিব।

৯নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ এ এ ম্যাকডোনেলৰ কথাখিনিৰ অর্থ লিখিব লাগিব।

১০নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ৰৰুচি কাত্যায়নৰ গুৰুৰ নাম লিখিব লাগিব।

১১নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ঐন্দ্রব্যাকৰণৰ পণ্ডিত কাত্যায়নৰ পাণিনিৰ ওচৰত পৰাজয় স্বীকাৰ কৰি বার্ত্তিক ৰচনাত প্রবেশ কৰাৰ কথা আলোচনা কৰিব লাগিব।

১২ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংখ্যাৰ বিষয়ে ক'ব লাগিব।

১৩ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ নাযায়।

১৪ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাভাষ্যৰ বিষয়ে ক'ব লাগিব।

১৫ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ মহাভাষ্যৰ বেলেগ নামবোৰৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব।

১৬ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ পতঞ্জলিৰ মাকৰ নাম লিখি পতঞ্জলি শব্দটোৰ অর্থ লিখিব লাগিব।

১৭ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'অথ শব্দানুশাসনম্'।

১৮ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ সংখ্যাকেইটা লিখিব লাগিব।

১৯ নং প্রশ্নৰ উত্তৰ ঃ ইষ্টিৰ কথা লিখিব লাগিব।

২.১১ আৰ্হি প্রশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্রশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ পাণিনিসম্প্রদায়ৰ ত্রিমুনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ২ ঃ সূত্র, বার্ত্তিক আৰু ভাষ্যৰ লক্ষণ বিশদৰূপে ব্যাখ্যা কৰক।

খ) চুটি প্রশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ পাণিনিৰ বিষয়ে চমুকৈ লিখক।

গ) ৰচনাধর্মী প্রশ্ন ঃ (৩০০ শব্দৰ ভিতৰত)

প্রশ্ন ১ ঃ অষ্টাধ্যায়ীৰ ওপৰত এটি টোকা লিখক।

প্রশ্ন ২ ঃ পাণিনি সম্প্রদায়ত মহাভাষ্যৰ গুৰুত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ পাণিনি সম্প্রদায়ৰ কেইখনমান গুৰুত্বপূর্ণ গ্রন্থৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***